

XIX. YÜZYIL'DA BAZI BATILI SEYYAHLARIN GÖZÜYLE BATI TÜRKİSTAN'DA TÜRK KADINI

TURKISH WOMAN IN THE WESTERN TURKESTAN IN
THE EYE OF THE SOME WESTERN TRAVELLERS IN THE
19TH CENTURY

Dilara BAYRAK*

Makale Bilgisi

Başvuru: 25.09.2019

Kabul: 23.12.2019

Article Info

Received: September 25, 2019

Accepted: December 12, 2019

Özet

Oldukça geniş bir zamana ve mekana yayılmış olan Türklerin kültürel tarihini incelerken, sosyal hayatın ayrılmaz bir parçası olan kadının tarihi başlı başına geniş bir araştırma kapsamı sunmaktadır. Anayurt Orta Asya'dan Balkanlar'a değin yüzyıllara uzanan Türk kadınının sosyal hayat içerisindeki varlığını, sosyal değişimlerini incelemek üzere yazılı ve sözlü kaynakların arasında seyahatnameler içerisindeki kapsamlı bilgilerle önemli bir yer teşkil etmektedir. Tarih boyunca insanlar, gerek merakları ve öğrenme arzusu güdüleriyle gerekse askeri faaliyetler, bilimsel çalışmalar gibi özellikli hedeflerle farklı coğrafyalara seyahatler düzenlemişlerdir. Belirli hedefler doğrultusunda gerçekleştirilen bu seyahatler, XIX. yüzyıla gelindiğinde yoğun bir artış göstermiştir. Söz konusu yüzyıl içerisinde bilhassa Rusya, İngiltere ve Çin arasında stratejik bir öneme sahip olan Türkistan bölgesi de Batılı seyyahlarca gezilerin düzenlendiği bir bölge olmuştur. Seyyahların gözlemleri arasında kadınlara dair bilgiler kimi zaman neredeyse hiç olmamış, kimi seyahatnamelerde ise oldukça az ve yüzeysel bilgiler verilmiştir. Bu durum seyyahların öncelikli hedefleri ve odak noktalarıyla ilişkilidir. Çalışmamızda Türkistan'daki Türk kadının sosyal hayatına ilişkin kapsamlı bilgiler sunan

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, eteyna.dlr@gmail.com

seyyahların seyahatnameleri kullanılmış ve aktarılan bilgiler değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Türk Kadını, Seyahatname

Abstract

History of women, which are an integral part of our social lives, provides us a wide range of research opportunities when we study the cultural history of Turks which have lived for a long period of time on numerous locations. Among the oral and written sources that are used while studying the social changes in the existence of Turkish women and what they have experienced during the centuries that they lived in different locations ranging from the homeland Central Asia to the Balkans, itineraries have a very important place with the extensive information that they provide. Throughout the history, people have travelled to different geographies for different aims such as their curiosity, their eagerness to learn, military or scientific activities. These travels that were done for such specific aims have increased dramatically during the XIX. century. During this century, Turkistan region which especially has a strategic importance between Russia, England and China, has been a region which was visited by a number of Western travelers. Within the observations of these travelers, sometimes there was no information about women and sometimes, there was only a little bit of superficial information. This is only caused by the primary aims and the focuses of these travelers. In our study, we provide an analysis of the information inferred from the itineraries of the travelers which have provided extensive knowledge about the social lives of the Turkish women that lived in Turkistan.

Keywords: Turkestan, Turkish Woman, Travel Book

Giriş

Türk kadın tarihi ile ilgili pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar yazıtlar, Çin, Arap, Fars, Bizans kaynakları, mitler, destanlar, halk inanışları gibi yazılı ve sözlü kaynakların değerlendirilmeleri ile gerçekleştirilmiştir. Bilhassa Ziya Gökalp, Bahaaddin Ögel, Abdülkadir İnan gibi bilim insanlarının Türk kültür tarihine ilişkin kapsamlı çalışmaları Türk kadını ve ailesi hakkında bugünkü yazını oldukça etkileyen bilgiler içermektedir. Kadının yaşadığı toplum içerisindeki yaşam koşullarını, toplumun ona verdiği değeri, yükümlülüklerini, aile ve sosyal hayattaki toplumsal cinsiyet rollerini araştırmak çok yönlü çalışmaları gerektirmektedir.

Yukarıda bahsi geçenlerin yanı sıra irdelenmesi gereken kaynaklardan bir tanesi seyahatnamelerdir. Seyahatnameler, XIX. yüzyıl Türkistan tarihi açısından da bölge ve halklarına yönelik değerli bilgiler içermektedir. Seda Yılmaz Vurgun, Mustafa Gökçe, Cihad Cihan, Gülay Karadağ Çınar gibi

akademisyenler Türkistan tarihini sosyal ve idari kapsamda inceleyen çalışmalar kaleme almışlardır. Çeşitli akademisyenlerce çalışmalar zaman zaman sadece bir bölge ile sınırlandırılarak veyahut bir ulusun üzerinde durularak incelemiştir. Çalışma sahamızda, genel kapsam içerisinde Türkistan kadının günlük yaşamını bir başkasının gözünden incelemek üzere geçmiş dönemlere ışık tutan seyahatname yazımını takip ettik.

İnsanlığın merak ve öğrenme arzusuyla yaşadığı bölgeden dışarı çıkması, kendini arayış yollarından bir tanesidir. Yeni yerleşim yerleri, yiyecek kaynakları aramak için yola çıkan insanlar, geçen yüzyıllar içerisinde farklı nedenlerle seyahatlerini sürdürmüşlerdir. Ticari, askeri faaliyetler için özel görevlendirmeler, ajanlık, elçilik, bilimsel araştırmalar, sürgün, esirlik ve kimi zaman ise sadece merak duygusu bu seyahatnamelerin ortaya çıkmasındaki nedenlerdir. Ticari sebeplerle yola çıkan Avrupalıların –başta İspanyollar, Portekizler, Hollandalılar gibi- ticari amaçlarla İpek Yolu üzerinde hakimiyet arayışı coğrafi keşifleri doğurmuştur.¹ Yapılan seyahatler dünya tarihini ve devletlerarası ilişkileri etkileyecek boyutlara dahi ulaşmıştır.

Doğu'ya duyulan ilginin artması, seyahatlerin sayısında artışa neden olmuştur. XVI. yüzyıl itibariyle özellikle Akdeniz'e seyahatler artmıştır.² Bu ilgi ve merak dahilinde XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Doğu'ya seyahat Avrupalılarca bir moda halini almıştır.³ Bu yüzyıllar aralığının bir özelliği ise yapılan gezilerin bilimsel araştırmalar için gerçekleştirilmesi ve düzenlenen seyahatlere bilim insanlarının da katılmaya başlaması olmuştur. Gökbilimciler, bitki bilimciler gibi çeşitli alanlarda çalışmalar yapan bilim insanları gezi kfilesine eklenmiş, bilhassa XIX. yüzyıl ile birlikte dil bilimciler, antropologlar gibi sosyal bilimler sahasında incelemelerde bulunan kişiler de araştırmalar yapmak üzere seyahatler gerçekleştirmişlerdir.

Doğu'ya düzenlenen seyahatler, Akdeniz bölgesi, Orta Doğu gibi -ki özellikle Osmanlı İmparatorluğu sahası- coğrafyalara XIX. yüzyıl içerisinde sürmeye devam ederken, Orta Asya'ya da Batılılar tarafından seyahatler düzenlenmekteydi. Orta Çağ'dan itibaren Marco Polo, Plano Carpini,

¹ Dünya seyahatlerinin belli başlı örnekleri ve özet çalışması için bkz. Peter Aughton, *Dünyanın Çehresini Değiştiren Seyahatler*, Çev. Deniz Bertay, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.

² Serpil Güner, *XVII-XVIII ve XIX. yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batı Dilleri ve Edebiyatları (Fransız Dili ve Edebiyatı) Anabilim Dalı, Ankara, 2010, s. 4.

³ Filiz Barın Akman, *Batılı Kadın Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kadını*, Kopernik Kitap, İstanbul, 2017, s. 28.

Wilhelm Von Rubruk, sonraki dönemde Gonzales De Gravijo gibi isimlerin Orta Asya'ya seyahatleri bulunmaktaydı.⁴ Elçilik, ticari faaliyetler gibi nedenlerle Batılılarca bölgeye yapılan seyahatler ilerleyen yüzyıllarda da devam etmiş ve siyasi emeller bu seyahatlerin temel nedenlerinden olmuştur. XVIII. yüzyıl itibariyle Türkistan hanlıklarının kendi aralarındaki siyasi karışıklıklar ilerleyen dönemlerde kendi üzerlerinde Rusya'nın baskısını arttırmıştır.⁵ Ancak bölgenin önemi İngiltere, Rusya ve Çin arasındaki siyasi hakimiyet mücadelesi ile bir başka hal almıştır. Rusya açısından Türkistan'a ilerleyiş Çar IV. İvan (1533-1584) döneminde 1552 yılındaki Kazan Hanlığı ve 1556 yılındaki Astrahan Hanlığı işgalleriyle başlamıştır. I. Petro'nun çarlık dönemi (1689-1725) itibariyle ise Rusya'nın güney bölgelerine yönelik siyaseti şekillenmiştir. Rusya bu politikaları doğrultusunda 1732'de Küçük Orda ve Orta Orda Kazaklarını himaye altına almış ve I. Petro'nun önünü açtığı bu yayılma politikasıyla birlikte XIX. yüzyılda Rusya bölgede hakim ülke konumunu almıştır. Türkistan Hanlıklarının işgallerini takiben Türkmenlerle verilen mücadelelerin ardından 1884'te Merv'i alarak Afganistan sınırına kadar bölgede hakimiyet alanlarını tesis etmişlerdir.⁶ İngiltere Hindistan'daki, Çin ise Doğu Türkistan üzerindeki politik hesapları nedeniyle Rusya'nın ilerleyişinden rahatsız olmuşlardır. Ruslara karşı hanlıkları destekleyici politikalar izlemişlerdir. Bu bakımdan İngiltere A. Conolly, A. Burnes, J. Abbott gibi subaylarını Türkistan'a göndermiştir.⁷ Böyle bir siyasi hakimiyet alanında Türkistan, sadece İngilizlerin ve Rusların değil, Amerikalı, Fransız gibi seyyahların da uğrak yerlerinden bir tanesi olmuştur. XIX. yüzyılda Türkistan'a giden seyyahların kendilerinden önceki dönemlerde bölgede bulunmuş kişilerden bir farkı da, bölgenin coğrafyası, tarihi ve sosyal yapısı hakkında bilgi sahibi olmaları ve evvelki seyyahların aktardıkları bilgilere hakim olmalarıdır.⁸

⁴ Bekir Biçer, "Seyyahların Gözüyle Türkistan'ın İstilasını", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.10, 2011, s. 128.

⁵ Emin Özdemir, "Rus İşgalinden Önceki Dönemde Türkistan'a Gelen Batılı Seyyahlar ve Türkistan Tarihine Kaynaklık Eden Seyahatnameleri", *History Studies*, Vol. 2/2, 2010, s. 117; Konuralp Ercilasun, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgâr*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 55.

⁶ Çarlık Rusyası'nın Türkistan'a ilerleyişi ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2011, S. 24, s. 51-78.

⁷ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 48.

⁸ Cihad Cihan, *XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yabancı Dil Bilim Dalı, Ankara, 2010, s. 12.

Yukarıda kısaca bahsettiğimiz üzere askeri, siyasi faaliyetlerin yanı sıra bilimsel incelemelerde bulunmak amacıyla bölgeye gelenler de olmuştur. Ancak sadece akademik incelemeler değil, her seyyahın kendi gözlem ve anlatıları da bölge halkının yaşayışını anlamak açısından önemlidir. XIX. yüzyılda Türkistan'a giden batılı seyyahlar, bilimsel çalışmalar, hükümet – bilhassa İngiliz- görevlendirmeleri, askeri incelemeler, bölgenin haritalarının çıkarılması gibi sebeplerle yola çıkmışlardır. A. Vambery, W. Moorcraft, A. Conolly, A. Burnes, E. O'Donovan, G. Bonvalot, J. Wolff, J. Abbott, E. Schuyler, H. W. Bellow gibi seyyahlar belli başlı isimler arasındadırlar.

Seyahatler, bizlere kadının sosyal yaşam içerisindeki konumunu ile ilgili çeşitli bilgiler sunmaktadır. Gerek aile hayatından gerekse toplumsal ilişkilerden canlı tanıklıklarla gelen gözlemler içermektedirler. Evlilik, anne-çocuk ve eşler arası ilişkiler, genç kızların ve kız çocuklarının durumu, hane içi iş bölümü ve emeği, yabancılarla ilişkiler, dini ritüeller, eğlenceler gibi sosyal hayatı ilgilendiren çeşitli alanlarda seyyahların tanıklıkları veya duyumları bulunmaktadır. Seyyahlar elbette birebir sosyal gözlem yapmaktan ziyade yukarıda zikrettiğimiz amaçlarla Türkistan'a gelmişlerdir, dolayısıyla Türkistan Türk kadını ile ilgili kimi zaman oldukça az malumat aktarmışlardır. Bilgi eksikliğinin diğer bir nedeni ise toplum yaşamı içerisinde kadının fazla bulunmayışıdır. Özellikle yerleşik hayata geçmiş, şehirliler arasında bu durum, konar-göçerlere nazaran daha yoğundur. Bu toplumdan kısmen izole olma hali İslami kuralların uygulanış biçimiyle ilişkilidir. Konar-göçer ve yerleşik yaşamın ihtiyaçlarının, koşullarının farklılıkları dini algıda ve yaşam tarzları arasında kadının toplum içerisinde bulunuşunu etkilemiştir. Yerleşik hayat bilhassa medreseler gibi dini eğitim kurumlarının oluşmasını sağlayarak, bu yaşam koşulları içerisindeki kişilerin konar-göçer olarak yaşamakta olanlara kıyasla İslami kaidelerin yaşam pratiklerine nüfuz etmesi olanağını doğurmuştur.⁹ İki yaşam biçimi arasındaki bu farklar, seyahatnamelerde kadınların toplumsal yaşamının İslami usuller açısından değerlendirmesine neden olmuştur. Seyyahların büyük çoğunluğunun erkek olması nedeniyle kadının alanına giremeyişleri de tespitlerinin eksik olması sonucunu doğurmuştur.

Kabaca İslam öncesi ve İslami dönem olarak ikiye ayrıldığında, Türk kadınının tarihi iki koldan incelenmekle birlikte, elbette kültürel gelişim bir bütün halinde ilerlemektedir. İslam dinine geçiş ile birlikte yeni usuller meydana gelmiş, ancak eski gelenekler varlıklarını sürdürmüş veyahut yeni

⁹ Cihad Cihan, "XIX. ve XX. Yüzyılda Bazı Seyyahların Kırgızların Dinî Hayatlarına Dair Gözlem ve Değerlendirmeleri", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/2, 2015, s. 220.

şekillere girerek devam etmişlerdir. Bu bakımdan yukarıda zikrettiğimiz üzere Türkistan Türk kadının sosyal durumu Özbekler, Türkmenler ve Kırgızlar arasında şehrili ve konar-göçer olma gibi bir kıstasla da farklılıklar göstermektedir. Bu iki farklı yaşam biçiminde kadınların durumları seyyahların ilgilerini çeken noktalardan bir tanesi olmuştur. Bu bakımdan İslami usullere yönelik bilgiler seyahatnameler içerisinde sık karşılaşılan konulardandır.

Aşağıda detaylarını vereceğimiz üzere seyyahların temas ettiği konulardan bir tanesi de erkeklerin çok eşliliğidir. Dolayısıyla seyahatnameler içerisinde bilhassa gerek Türkistan hanlarının gerekse halk tabakasının evlilik gelenekleri ile ilgili yer yer kapsamlı bilgiler bulunmaktadır. Evliliğin yanı sıra kız çocuklarının yetiştirilmesi, hane halkı ilişkileri, yabancılarla temas, misafir ağırlama, ibadet, halk eğlenceleri, ticaret gibi konularda kadınların durumu seyahatnamelerin değindiği konular arasındadır.

1. Türkistan'da Evlilik ve Kadının Aile Yaşamı

Türkler arasında ailenin, evin, ocağın önemi büyüktür. Ailede babanın otoritesi söz konusu olsa da ailenin ve hanenin merkez noktasında kadın bulunmaktadır.¹⁰ Ocağın tütmesini sağlayan kadındır. Ocağı tüten, yani diğer bir deyişle, kadını -annesi- olan ev yuvadır. Kız çocuğu yetiştirene kadar kadın, hanenin temel gücüdür. Kızları büyüyene kadar tüm işleri o üstlenmektedir.¹¹ Türk toplumları arasındaki bu anlayış, kendisini konar-göçerlerin yurdu kurmasından, çocuk yetiştirmesine kadar evi ilgilendiren her sahada kendisini göstermektedir. Bu kural zaman zaman kadın ve erkek arasındaki görev paylaşımına kesin çizgiler çekmiştir. Türkmenler ve Özbekler arasında, konak yerlerine vardıklarında yurdun kurulması görevi kadınlara aittir. Yine göç zamanı geldiğinde bu yurtların kaldırılması işi de kadındır. Bonvalot ve kafillesi, Çeşma-Ofizan'dan Tanga-Kharam Vadisi'ne indiğinde, konaklama amacıyla yurt kurmak istediklerinde yardım talep etmişler, ancak erkekler bu işin kadın işi olduğunu söyleyerek, yardım isteğini geri çevirmişlerdir. Özbek kadınlar ise Bonvalot ve ekibinin yabancı olması nedeniyle yardıma yanaşmamışlardır.¹² Kadın-erkek arasındaki bu görev ayrımının netliği Vambery tarafından da deneyimlenmiştir. Etrek'te

¹⁰ Cihan, *a.g.t.*, s. 490.

¹¹ Edward O'Donovan, *The Merv Oasis Travels and Adventures East of the Caspian During the Years 1879-80-81 Including Five Months' Residence Among the Tekkes of Merv*, Vol. II, London, 1882, s. 412.

¹² Gabriel Bonvalot, *Orta Asya'ya Seyahat Moskova'dan Türkistan'a*, Çev. M. Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015, s. 231-232.

iken değirmende buğday öğütmeye kalkmış, ancak etraftan alaycı tepkilerle karşılaşmıştır. Bu tepkilerin sebebi, bir erkeğin kadın işi ile uğraşmasıdır.¹³

Kadınlar seyahatnamelerde genellikle oldukça çalışkan olarak tanımlanmışlardır. Sabahları erken kalkıp, ekmek yapmak, su getirmek, yemek pişirmek, nakış, dokuma gibi işlerle meşgullerdir.¹⁴ Merv'de Türkmenler arasında bulunan O'Donovan, "Güneş doğmadan çok önce uyanmış olan kadınlar, yatay taş değirmenlerinde mısırı öğütürler ve hemen sonrasında her evin girişinin önünde birkaç metre mesafeye yerleştirilmiş dairesel toprak fırınlarda bunu pişirirler." diyerek kadınların sabah pratiklerinden örnek sunmaktadır.¹⁵ Ferrier, Tahran'da iken tutsak olarak orada bulunan Türkmenler erkekleri hakkında yaptığı yorumlarda, erkeklerin eşlerinden evlerinin, yani yurtlarının, işlerini özenle ve sebat ederek yapmalarını, ekinleri ve sürüleri gözetmelerinden başka bir şey beklemediklerini kaydetmiştir.¹⁶ Buradan da Türkmen kadını için obasına dair işlerin yürütülmesinin kendi sorumluluk alanında olduğunu görmekteyiz.

Türkistan'da kadına ve aileye dair göze çarpan bir gelenek ise, erkeklerin eşlerinden doğrudan bahsetmemeleridir. Vambery, seyahatinde böyle bir sohbetle bulunmuştur. Bir yıldan uzun zamandır eşini göremeyen bir genç, İslami usul açısından doğru görmediği için sıkıntısını doğrudan dile getirememiş ve sohbeti sürekli olarak ovasına yani çadırına bağlamıştır.¹⁷ Bu durumu kendi seyahatnamesinde değerlendiren Schuyler ise, kadınların kocaları nazarındaki konumları hususunda net bilgiler edinmenin güç olduğunu çünkü bir kişinin karısı hakkında konuşmasının İslami değerler açısından edebe ters düştüğünü belirtmiştir.¹⁸

Kadının aile yaşantısını kurmadan önce elbette isteme, nişan, düğün gibi geleneksel uygulamaların gerçekleştirilmesi gereklidir. Türkistan coğrafyasında Türkmenler, Özbekler, Kırgızlar arasında benzer uygulamalar

¹³ Arminius Vambery, *Sketches of Central Asia Additional Chapters on My Travels, Adventures, and on the Ethnology of Central Asia*, London, 1868, s. 78.

¹⁴ O'Donovan, *a.g.e.*, Vol. I, s. 148.

¹⁵ O'Donovan, *a.g.e.*, Vol. II, s. 338.

¹⁶ J.P. Ferrier, *Caravan Journey and Wandering in Persia, Afghanistan, Turkistan and Beloochistan; with Historical Notices of the Countries Lying Between Russia and India*, Transl. Capt. William Jesse, Ed. H.D. Seymour, Second Edition, London, John Murray, 1857, s. 90.

¹⁷ Arminius Vambery, *Travels in Central Asia a Journey from Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara and Samarcand*, London, 1864, s. 97.

¹⁸ Eugene Schuyler, *Türkistan Batı Türkistan Hokand Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, Çev. Firdevs Çetin-Halil Çetin, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 143.

görülmüştür. Evliliğin ilk adımı eş seçimidir. Bu seçimler kimi zaman ailelerin etkisi ve tercihi içerisinde yapılmaktayken, kimi zaman da gençler arasındaki karşılıklı beğeni ve sevgi ile gerçekleşmektedir. Vambery, şahit olduğu bir Özbek düğününde yemek pişiren ve etrafa ikramda bulunan genç kızlarla genç köylü delikanlılar arasındaki flörtleşmelerden bahsetmiştir.¹⁹ Türkmen kadınlarının ise yüzlerini örtmediklerinden gençlerin kendilerine gelin adayları bulmaları, onları görmeleri nispeten daha kolay ve cinsiyetler arası iletişim serbest olarak nitelendirilmiştir.²⁰ İki genç arasında evlilik için engel oluşturan durumlardan bir tanesi başlık parasıdır. Genç erkekler, başlık parasını karşılamakta yaşadıkları sıkıntılar nedeniyle kız kaçırma yoluna başvurmuşlar veya başlık bedelini ödeyebilmek için İran'a yağmaya ve esir toplamaya gitmeleri gerekmiştir. Aileler arasında kız kaçırma anlaşmazlığının çözülmesi için bazen damadın kadın akrabalarından gelinin akrabalarına kız verilmiştir.²¹ Seyahatnamelerde evliliğe dair değinilen mevzulardan bir diğeri ise evlilik yaşısıdır. Bu konu ile ilgili olarak Abbott diğer seyyahların aktarımlarında da bulunduğu şekilde, evlilik yaşının on iki ila on dört yaş aralığında olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Abbott, "Yirmi yaşına kadar evli olmayan bir kız evlada sahip olmak bir ayıp olarak kabul edilir ve böyle hanımların eş olarak talepleri çok azdır" sözleriyle Türkmenler arasında evlilik yaşını geçirmenin bilhassa kadınlar açısından hoş karşılanmayan bir durum olduğu görülmektedir.²² Genel itibarıyla on altı-on yedi yaşlarında evlilik gerçekleşmekteyken, on iki yaşlarından itibaren ise evliliğin ilk adımı olan nişan töreni yapılmaktadır.²³

Özbeklerin düğün eğlenceleri dört gün sürmektedir. Toy adı verilen bu eğlencelerde müzisyenler, çalgıcılar bulunmaktadır. Mollanın huzurunda ve iki şahidin temsili ile kız tarafının talep ettiği tutar kabul edildikten sonra nikah kıyılmaktadır. Gelin, mollalara, aksakallara ve şahitlere meyve ve çörek ikram etmektedir.²⁴ Türkmenlerin nikahları da kadı huzurunda kıyılmaktadır. Düğünün öncesinde damat tarafından erkekler, süslü

¹⁹ Vambery, *Sketches of Central Asia...*, s. 106.

²⁰ O'Donovan, *a.g.e.*, Vol. II, s. 411; Alexander Burnes, *Travels into Bokhara; Being the Account of A Journey from India to Cabool, Tartary and Persia, Vol. II, London, 1834, s. 56.*

²¹ Burnes, *a.g.e.*, s. 56-57.

²² James Abbott, *Narrative of a Journey from Herat to Khiva, Moscow, and St. Petersburg, During the Late Russian Invasion of Khiva; with Some Account of the Court of Khiva and the Kingdom of Khaurism*, Vol. I, Second Edition, London, Smith, Elder & Co., 1867, s. 50.

²³ Mustafa Gökçe, "Seyyahlara Göre 19. Yüzyıl Türkmenistan'ında Kadın", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1/4, Yaz 2008, s. 235.

²⁴ Vambery, *Sketches of Central Asia...*, s. 105-107.

sepetlerle donatılan bir deve ile gelinin yurduna gelirler, bu sırada gelin yurdun kapısına bir halı dayamış ve elinde at-iğnesi tutturulmuş bir kordonla beklemektedir. Kız tarafı, gelen erkeklerin kızı almasına engel olmak için sopa darbeleriyle onları savuşturmaya çalışmaktadır. Darbelere dayanamayan erkekler, bir an önce kızı kapıp deveyle götürmektedirler. Bundan sonra düğün başlamaktadır. Kadı tarafından nikah kıyıldıktan sonra damadın babası ertesi gün at yarışı yapılacağını duyurur.²⁵ Kırgızların arasında ise mollalar bulunmadığından bu türlü törenler olmamaktadır. Düğün esnasında kadınlar gelini methedici, erkekler ise damadın kahramanlıklarını anlattıkları şarkılar söylemektedirler. Ancak yukarıda Türkmenler arasında gördüğümüz geleneğin bir benzeri Kırgızlar arasında da mevcuttur. Düğün esnasında damat gelini yurdundan almaya çalışırken, gelinin arkadaşları tarafından engellenmeye çalışılmaktadır. Schuyler bu uygulamanın, evliliklerin zorla gerçekleştirildiği eski dönemlerden kalma bir gelenek olduğu fikrindedir.²⁶ Ancak bu geleneğin, erkek tarafının kız tarafına olan tahammülünü ölçmek üzere yapıldığı da dikkate alınmalıdır.

Yukarıda değindiğimiz üzere seyyahların sıklıkla temas ettiği konulardan bir tanesi de erkeklerin çok eşliliğidir. Kur'an'ın dört kadınla evlenmeye izin verdiği iddiası ile bu türlü evliliklerin yaşandığı kaydedilmiş, ancak erkeklerin genellikle çok eş almayı tercih etmedikleri de aktarılmıştır. “Dört eşe izin veren İslam kanunu geçerlidir ancak genellikle dini olarak Türkmenlerin bağlı olduğu hüküm, her bir eş için ayrı bir meskene hükmeder.” diyen O'Donovan, Türkmenlerce ayrı bir mesken açmanın, birçok boğazı beslemenin maddi olarak ağır geldiğini ve bu yüzden birden fazla eş almanın tercih edilmediğini söylemiştir.²⁷ Ancak bu durum elbette halk açısından geçerli olmakla birlikte Hanların çok eşli oldukları gözlemlenmiştir. Wolff, Buhara Hanı Nasrullah'ın dört karısı olduğunu ve bunların Fariş köleler olduklarını söylemiştir.²⁸

Boşanma hususunda fazla bilgi yer almamakla birlikte kocalarına itaat etmesi gereken kadınlar, beslenme, barınma, giyim, harçlık gibi temel gereksinimleri kocaları tarafından temin edilmediğinde kadıya başvurma hakkına sahiplerdir. Bunun yanı sıra eşin ortadan kaybolması, delilik, hastalık gibi sebeplerle karı-koca hayatının layıkıyla yerine getirilememesi

²⁵ Arthur Conolly, *Journey to the North of India, Overland from England, Through Russia, Persia, and Affghaunistaun*, Vol. I, Second Edition, London, 1838, s. 126-129.

²⁶ Schuyler, *a.g.e.*, s. 41.

²⁷ O'Donovan, *a.g.e.*, Vol. II, s. 411.

²⁸ Joseph Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843-1845, to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly*, Vol. I, London, 1845, s. 328.

gibi durumlarda kadı evliliği fesih edebilmektedir.²⁹ Ancak toplum içerisinde sık görülmediğini vurguladığımız boşanma işleminin genellikle zenginler arasında görüldüğü kaydedilmiştir.³⁰ O'Donovan ise, “*Tecrübe ettiğim kadarıyla bu yarı-göçebeler arasında boşanma genelde bilinmiyor.*” demiştir.³¹

2. Türkistan’da Kadının Giyim-Kuşamı

İnsanların soğuk, sıcak, yağmur gibi iklim koşullarından kendilerini korumak amacıyla kullandıkları kıyafetler aynı zamanda toplumsal manaları ve bireylerin konumları gibi etkenlerle de yakından ilişkilidir. Genel itibariyle Türk coğrafyasında kadın ve erkek esvabı arasında ayakkabılar ve başlıklar üzerinde farklılıklar bulunmaktaydı. Aynı zamanda genç kadınlar ve yaşlı kadınların kullandıkları giyim, aksesuar ve saç şekilleri de farklılık içermekteydi. Kadınlar kıyafetlerinde ağırlıklı olarak kırmızı, yeşil ve sarı rengi tercih etmişlerdir. O'Donovan bir Türkmen dilberi olarak tanımladığı bir kızın kıyafetlerini şu şekilde aktarmıştır. Koyu kırmızı ipek gömleğin üzerine yeşil bir ceket giymekte ve kıyafetinin kolları dirseklere kadar sıkı bir biçimde tutturulmuş; aşağıya doğru indikçe bollaşmaktadır.³² Buharalı kadınlar ise koyu mavi renkli, yakalı, uzun feraceler giymektedirler.³³ Kırgız kadınları, erkeklerin kıyafetlerine benzeyen, beyaz pamuk giysiler giymektedir.³⁴ Taşkentli Müslüman kadınlar da erkeklerinkine benzeyen, parlak renkli kumaşlardan yapılmaya yere kadar uzanan kıyafetler kullanılmaktadırlar. Schuyler, bu kıyafetleri oldukça sıkıcı bulmuştur, ancak kadınların bu türlü kıyafet giymeyi tercih etmelerinin erkeklerin bakışlarından kurtulma amacı taşıdığını kaydetmiştir.³⁵

Kadınların giyimlerinde sıklıkla kullandıkları süs eşyası gümüş parçalar ve sikkelerdir. Gümüş madeninin kullanılmasının nedenleri arasında kötü ruhlardan ve cinlerden korunma inancı yatmaktadır. Aynı zamanda bu takılar ailenin yatırım araçlarından biridir.³⁶ Gümüş sadece kıyafet süslemeleri için değil, ayrıca kolyeler için de kullanılmıştır. Akik taşı ve çeşitli boncuklar da

²⁹ Schuyler, *a.g.e.*, s. 142.

³⁰ Seda Yılmaz Vurgun, *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı)*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Haziran, 2013, s. 160.

³¹ O'Donovan, *a.g.e.*, Vol. II, s. 412.

³² O'Donovan, *a.g.e.*, Vol. I, s. 232.

³³ Arminius Vambéry, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, Çev. Addurrahman Samipaşazade Abdülhalim, Kitabevi, İstanbul, 2017, s.176.

³⁴ Schuyler, *a.g.e.*, s. 35.

³⁵ *A.g.e.*, s. 121.

³⁶ O'Donovan, *a.g.e.*, Vol. I, s. 146-147.

bezemede kullanılan malzemeler arasındadırlar. Boncuklar bilhassa genç kızlar için takı ve süsleme açısından önemlidir. Vambery'nin seyahati sırasında Kongrat ve Nayman Özbek kızları kısrak ve deve sütü karşılığında kendilerinden boncuk almışlardır.³⁷

Giyim kuşam mevzunda Türkmen kadınlarının kullandıkları başlıklar dikkat çekici olmuştur. Burnes'ün "*Türkmenleri fark ettiğimde, bir İngiliz balo salonunun galaksisini onurlandıracak başlığı olan hanımları unutmamalıyım...*"³⁸ tabiriyle ifade ettiği başlıklar, diğer seyyahların da ilgilerini çekmiştir. O'Donovan'ın berbat görünüşlü diyerek bahsettiği şapkaları Conolly de ağır ve çirkin olarak değerlendirmiştir. Conolly sadece evli kadınların taktığı bu başlıkların '*hafif süvari erlerinin gibi ağır ve çirkin*' olduklarını kaydetmiştir. Türkmen kadınları bu başlıkların arkalarına kırmızı ipek bir eşarp ve ön kısımlarına da altın para dizmektedirler.³⁹ Yüksek ve üzerine belden aşağıya doğru kırmızı veya beyaz bir eşarbin sarkıtıldığı bu başlıkların geniş ve büyük boyutlu olmalarının sebebi Türkmen kadınlarının peçe kullanmamalarıdır.⁴⁰ Göklen Türkmenleri arasında bu başlıklar sadece bekar kızlar tarafından takılmakta iken, Yomut Türkmenlerinin hem bekar kızları hem de evli kadınları bu başlığı kullanabilmektedir.⁴¹ Türkmen kadınları bilhassa bayramlarda ve şenliklerde bu başlıkları takmaktadırlar.⁴² Kadınlar, bu başlık ve başlığın altından doğru sarkan sarı veya yeşil renkli tülbentlerin yapımı için iki ila üç ay kadar vakit harcamaktadırlar.⁴³ Kırgız kadınları ise daha konik biçimli ve bele doğru aşağıya inen ve örtünün öne düşmesini engelleyen bir tür başlık kullanmışlardır.⁴⁴

3. Türkistan Kadınının Sosyal ve Ekonomik Hayatı

Seyyahların aktarımlarında Türkistan Türk kadınının sosyal hayatı İslami kurallar çerçevesinde akmaktadır. Ancak yukarıda belirtilen giyim-kuşam örneklerindeki gibi, kadınların sosyal yaşamlarında konar-göçerlik ve yerleşiklik arasında birtakım farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar bilhassa konar-göçer yaşam tarzını sürdüren Kırgızlar ve Türkmenler açısından vurgulanmıştır. Buhara, Taşkent gibi merkezlerde yerleşik olan

³⁷ Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s.200.

³⁸ Burnes, *a.g.e.*, Vol. II, s. 29.

³⁹ Conolly, *a.g.e.*, Vol. I, s. 139-140.

⁴⁰ Burnes, *a.g.e.*, Vol. II, s. 29.

⁴¹ O'Donovan, *a.g.e.*, Vol. II, s. 262.

⁴² Cihan, *a.g.t.*, s. 406.

⁴³ Gökçe, *a.g.m.*, s. 237.

⁴⁴ Schuyler, *a.g.e.*, s. 35.

kadınlar peçe ile yüzlerini örterek, sosyal hayattan – özellikle erkeklerin toplantılarından- uzak görünmektedirler. Örneğin kadınların, erkeklerin tertip ettiği veya erkeklerin bulunduğu toplantı veya eğlencelerde dans etmeleri, eğlenmeleri uygun değildir. Kadınların yerine yaşları on üç ila on altı olan başçalar bulunmaktadır.⁴⁵ Bu bakımdan seyyahların kadın yaşamını gözlemlemesi zorlaşmıştır. Schuyler, nadiren yakalanan bu fırsatları şu şekilde izah etmiştir. “*Ara sıra sokak kenarında peçelerini çekmeden önce onlara güzel bir bakış atmak mümkün olur. Bir kâfir bakışının Müslümanınki kadar rencide edici olmadığı düşünülmektedir.*”⁴⁶ Ancak Türkmenlerde farklı tutumlar gözlemlenmiştir. Kadınlar, yüzlerini peçe ile örtme gereği duymadan erkeklerle iletişim kurmaktadırlar. O’Donovan, Gümüštepe’de misafir olduğu ‘*kibitka*’ya girdiğinde içeride akşam yemeğini hazırlamakta olan yaşlı kadının kendisinden rahatsız olmadığını ve henüz evlenmemiş kızlar dışında Türkmen kadınlarının örtünme gereği hissetmediklerini belirtmiştir.⁴⁷ Ancak çarşılar, pazarlar gibi kamu hayatına dönük mekanlarda kimi zaman örtülü veya örtüsüz herhangi bir kadına rastlanmamaktadır.⁴⁸ Vambery de örneğin Buhara’da kadınların kamusal alanda kendilerini göstermeye pek cesaret edemediklerini ve pazar gibi işleri erkeklere bıraktıklarını belirtmiştir.⁴⁹ Buhara’da bulunmuş olan Marquis de Croizier de benzer şekilde sabahtan akşama kadar kapıları açık olan çarşının içinde kadınlar hariç otuz kırk bin kişi bulunduğunu belirtmiştir.⁵⁰ Kırgız kadınları ise erkekler tarafından görünmemek için özel bir çaba sarf etmemektedirler.⁵¹

Kadın ile erkeğin sosyal yaşam içerisinde, özellikle kadının örtüsüz bir şekilde dolaşması ile ilgili olarak Hive’de recm cezası göze çarpmaktadır. Vambery, İslami kuralların sıkı şekilde uygulandığı Hive’de örtülü bir kadına dahi yan gözle bakılmasının recm cezası ile sonuçlanmaya yettiğini kaydetmiştir. Zina yapan erkek asılmakta iken, kadın beline kadar gömülüp taşlanmaktadır. Ancak Hive’de büyük taşlar bulunmadığından Kesek adlı sert topraktan yapılmış topaklar kullanılmaktadır.⁵²

Cenaze merasimlerinde kadınlar, hanenin içerisinde erkeklerden ayrı yerlerde durmakta ve mevtanın ardından ağıt yakma görevleri

⁴⁵ Bonvalot, *a.g.e.*, s. 248; Schuyler, *a.g.e.*, s. 129-133.

⁴⁶ Schuyler, *a.g.e.*, s. 121.

⁴⁷ O’Donovan, *a.g.e.*, Vol. I, s. 209

⁴⁸ Burnes, *a.g.e.*, Vol. II, s. 9.

⁴⁹ Vambery, *Sketches of Central Asia...*, s. 170-171.

⁵⁰ Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, Çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 124.

⁵¹ Schuyler, *a.g.e.*, s. 39.

⁵² Vambery, *Travels in Central Asia...*, s. 139.

bulunmaktadır. Erkekler yurdun veya kulübenin dışında kapının önüne bir halı serip otururlarken, Türkmen kadınları içeride kalırlar. Son misafirin gelmesi ile birlikte kadınlar bir yandan elleri ile ritim tutup, ağıt yakmaya başlarlar. Kadınların ölünün ardından ağıt yakmaları üç dört gün kadar sürebilmektedir.⁵³ Aynı şekilde Özbek kadınları da ölünün ardından daire şeklinde oturmuş vaziyette ağıt yakmaktadırlar.⁵⁴

Kadınların ekonomik hayata katılımları genellikle dokumacılık işindedir. Özellikle Türkmen kadınlarının dokudukları halılar ve kilimler değerli ürünlerdir. Birden fazla kadın, başlarında bir usta ile halı dokuma yapmaktadır. Dokunacak halının desenini usta kum üzerine çizmekte ve kadınlar bu örneğe bakarak halıyı dokumaktadırlar.⁵⁵ Kara Türkmen kadınlarının dokudukları halı ve torbalar, kocaları tarafından pazarlarda satılmaktadır.⁵⁶ Bir Türkmen erkeğinin kız çocuğunun sayısının fazla olması, halı dokuma ve keçe imali açısından hatırı sayılır miktarda yıllık gelir elde edeceği anlamına gelmektedir. Genç kızlar öncelikle kendi çeyizleri için bir veya iki halı dokuduktan sonra Meşhed ve Buhara pazarlarında satılmak üzere üretime geçmektedirler.⁵⁷ Kırgız kadınları, deve üzerinde yolculuk ederlerken dahi devetüyünden çuval yapmak için kullanılacak iplikleri sararak vakit geçirmektedirler.⁵⁸ Taşkent pazarında ise keçe imali ve satışı Kırgız kadınları tarafından yapılmaktadır.⁵⁹

Çarşı ve pazarlarda ender de olsa kadınların esnafılık yaptıkları veya satış işleri ile uğraştıklarına dair örneklerle karşılaşmaktayız. Vambery'nin hayranlıkla aktardığı Kırgız kadınları buna bir örnek teşkil etmektedir. Şaruhan pazarında yoğun kalabalığın içerisinde at üstünde iken kıymız dağıtımını yapmaktadırlar.⁶⁰ Taşkent'te kadınlar siyah peçe takmış şekilde süslü takkeler ve kemerler satmaktadırlar.⁶¹ Gümüştepe'de bir Türkmen kadını ise kocasının yerine dükkan işletmeciliği yaparak, çay, şeker gibi malları satmaktadır.⁶²

Esnafılık, dokumacılık gibi ticari faaliyetlerin yanında ipek böceği yetiştiriciliğinde de kadınlar faaliyet göstermektedir. Örneğin Taşkent'te

⁵³ Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 79; O'Donovan, *a.g.e.*, Vol. I, s. 242.

⁵⁴ Bonvalot, *a.g.e.*, s. 255.

⁵⁵ Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 77.

⁵⁶ Bonvalot, *a.g.e.*, s. 110.

⁵⁷ O'Donovan, *a.g.e.*, Vol. II, s. 352.

⁵⁸ Vambery, *Sketches of Central Asia...*, s. 76.

⁵⁹ Schuyler, *a.g.e.*, s. 187.

⁶⁰ Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s.149.

⁶¹ Schuyler, *a.g.e.*, s. 186.

⁶² O'Donovan, *a.g.e.*, Vol. I, s. 246.

kadınlar Nisan ayından itibaren böceğin yumurtalarının kurtlara dönüşmesi, bunların açılması, beslenmesi gibi işleri yürütmektedirler.⁶³

Sonuç

Batılı seyyahlar tarafından Batı Türkistan'a yapılan seyahatler ile Türkistan Türk kadınının aile ve sosyal yaşamı ile ilgili kimi bilgiler elde edilmektedir. Seyahatin amacına yönelik olarak seyahat metninin içeriği değişmekle birlikte, çok yönlü bilgi aktarımlarıyla da karşılaşılmaktadır. Bu bakımdan seyahatnamelerin kadının sosyal hayattaki konumuna dair içeriği kapsamlı olmamakla birlikte önemli detaylar içermektedir. Kadınların özellikle yerleşik düzende ve şehir hayatı içinde kamusal alanda sık görülmemeleri veyahut örtülü, peçeli olarak bulunmaları, seyyahların kadınlara dair gözlemlerini kısıtlamıştır. Bu gözlem eksikliği bizlere aynı zamanda kadınların erkeklerle sosyal ilişkiler kurmayı geliştirmede toplum tarafından kısıtlandığını göstermektedir. Ancak bu durum konar-göçer yaşam sürenler arasında farklılık göstermiştir. Kadınlar daha rahat bir sosyal yaşam sürebilmişler ve sadece yaşadıkları toplum içerisinde değil, yabancılarla iletişim kurmada da nispeten daha rahat davranabilmişlerdir. Seyyahların bilhassa evliliğe dair yorumları, İslami kurallara ve yaşam tarzına yönelik olmuştur. Ancak aktarımlarından anlaşıldığı üzere erkeklerin çok eşliliği fazla yaygın olmamıştır. Aktarılan gözlem ve tespitler, kadının hane içinde oldukça etkin şekilde yer aldığını ve kadın- erkek arasındaki iş bölümünün kesin çizgilerle belirlendiğini göstermektedir. Kadınların giyim-kuşamları açısından verilen bilgilerde en kapsamlı konuyu başlıklar oluşturmuştur. Fakat burada da dikkati çeken nokta kadınların örtülü, örtüsüz, peçeli veya peçesiz oluşları ile ilgilidir. Yukarıda bahsettiğimiz üzere kadınların yaşamlarına şahit olamayışları seyyahların konu ile ilgili yoğun bilgiler aktarmalarına engel olmuştur. Fakat seyyahların bölgede olma amaçları, gözlem yapmak üzere ilgilendikleri konular, kadınların yaşam pratiklerini içermemektedir.

Kaynakça

- Abbott, J., *Narrative of a Journey from Heraut to Khiva, Moscow, and St. Petersburg, During the Late Russian Invasion of Khiva; with Some Account of the Court of Khiva and the Kingdom of Khaurism*, Vol. I, Second Edition, London, Smith, Elder & Co., 1867
- Aughton, P., *Dünyanın Çehresini Değiştiren Seyahatler*, Çev. Deniz Berktaş, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.

⁶³ Schuyler, *a.g.e.*, s. 192-193.

- Barın Akman, F., *Batılı Kadın Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kadını*, Kopernik Kitap, İstanbul, 2017.
- Biçer, B., "Seyyahların Gözüyle Türkistan'ın İstilasası", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10, 2011, s. 127-145.
- Bonvalot, G., *Orta Asya'ya Seyahat Moskova'dan Türkistan'a*, Çev. M. Reşat Uzman, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015.
- Burnes, A., *Travels into Bokhara; Being the Account of A Journey from India to Cabool, Tartary and Persia*, Vol. II, London, 1834.
- Cihan, C., *XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Bilim Dalı, Ankara, 2010.
- _____, "XIX. ve XX. Yüzyılda Bazı Seyyahların Kırgızların Dini Hayatlarına Dair Gözlem ve Değerlendirmeleri", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/2, 2015, s. 219-238.
- Conolly, A., *Journey to the North of India, Overland from England, Through Russia, Persia, and Affghaunistaun*, Vol. I, Second Edition, London, 1838.
- Çapraz, H., "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2011, S. 24, s. 51-78.
- Ercilasun, K., *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgâr*, Türk Tarik Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- Ferrier, J.P., *Caravan Journey and Wandering in Persia, Afghanistan, Turkistan and Beloochistan; with Historical Notices of the Countries Lying Between Russia and India*, Tranl. Capt. William Jesse, Ed. H.D. Seymour, Second Edition, London, John Murray, 1857.
- Gökçe, M., "Seyyahlara Göre 19. Yüzyıl Türkmenistan'ında Kadın", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1/4, Yaz 2008, s. 230-241.
- Güner, S., *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batı Dilleri ve Edebiyatları (Fransız Dili ve Edebiyatı) Anabilim Dalı, Ankara, 2010.
- O'Donovan, E., *The Merv Oasis Travels and Adventures East of the Caspian During the Years 1879-80-81 Including Five Months' Residence Among the Tekkes of Merv*, Vol. I-II, London, 1882.
- Özdemir, E., "Rus İşgalinden Önceki Dönemde Türkistan'a Gelen Batılı Seyyahlar ve Türkistan Tarihine Kaynaklık Eden Seyahatnameleri", *History Studies*, Vol. 2/2, 2010, p.113-126.
- Saray, M., *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

- Schuyler, E., *Türkistan Batı Türkistan Hokand Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, Çev. Firdevs Çetin-Halil Çetin, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Vambéry, A., *Travels in Central Asia a Journey from Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara and Samarcand*, London, 1864.
- _____, *Sketches of Central Asia Additional Chapters on My Travels, Adventures, and on the Ethnology of Central Asia*, London, 1868.
- _____, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, Çev. Addurrahman Samipaşazade Abdülhalim, Kitabevi, İstanbul, 2017.
- Wolff, J., *Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843-1845, to Ascertain The Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly*, Vol. I, London, 1845.
- Yılmaz Vurgun, S., *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı)*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Haziran, 2013.
- Zarcone, T., *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, Çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.